

вах сьогодні. Перспективу подальших розвідок ми вбачаємо у визначенні чинників, що впливають на формування професійної культури майбутніх учителів іноземної мови під час їхнього навчання у вищому педагогічному навчальному закладі.

Література:

1. Коваленко Л.А. Становлення професійної культури майбутнього вчителя іноземної мови / Л.А.Коваленко. – [Електронний текст]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/892/94/>

2. Кравцов В.О. Особливості соціально-професійного розвитку особистості майбутнього вчителя // Науково-методичний бюлетень кафедри педагогіки: проблеми особистості / За ред. докт. пед. н., проф. В.В.Радула. – Кіровоград: ТОВ «ІМЕКС-ЛТД», 2006. – С. 42-53.

3. Пальшкова І. О. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійно-педагогічної культури вчителів початкової школи: [монографія] / І.О.Пальшкова. – Одеса, 2008. – 338 с.

4. Черньонков Я. О. Формування професійної культури майбутнього вчителя іноземної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Я.О.Черньонков. – Кіровоград, 2006. – 20 с.

ПРОФІСІЙНІ ЯКОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО ГОЛОСУ

УДК 377

Перетяга Л.Б.

Визначено професійні якості педагогічного голосу, якими повинен оволодіти майбутній педагог під час навчання у педагогічному закладі з метою покращення рівня засвоєння навчального матеріалу учнями, так і з метою зниження кількості захворювань голосового апарату.

Ключові слова: *голос, педагогічний голос, майбутні вчителі.*

ПРОФЕСИОНАЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ГОЛОСА

Перетяга Л.Е.

Определены профессиональные качества педагогического голоса, которыми должны овладеть будущие педагоги во время обучения в педагогическом заведении с целью улучшения качества усвоения учебного материала учащимися и для снижения количества заболеваний голосового аппарата.

Ключевые слова: *голос, педагогический голос, будущие учителя.*

PROFESSIONAL QUALITIES OF PEDAGOGIC VOICE

PERETYAGA, L.E.

Professional qualities of pedagogic voice were determined which future teacher must master during the study in the pedagogic institution with the aim of improving the level of learning educational material by students and decreasing number of voice apparatus diseases.

Key words: *voice, pedagogic voice, future teachers.*

Постановка проблеми. Голосом, як засобом спілкування, користуються майже всі люди на землі, і більше 50% населення світу використовують свій голосомовний апарат у професійній діяльності.

У сучасному світі постійно збільшується кількість представників голосомовних професій, тобто професій, в яких голос та мова мають домінуюче значення. Для представників цих професій голос є тим інструментом, від стану якого залежить успіх професійної діяльності.

Серед усіх представників голосомовних професій група педагогів є найчисельнішою соціально-професійною групою, що включає в себе вихователів дошкільних установ, учителів загальноосвітніх шкіл, викладачів вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації. Так, на початку XXI століття у світі налічувалось близько 60 млн. працюючих учителів, що становить 1,6 відсотка населення планети віком від 15 до 64 років [5 с.22].

І, хоча сьогодні в педагогічній роботі все ширше застосовуються технічні засоби та різноманітні види наочності, живе слово педагога продовжує залишатися найважливішим засобом навчального процесу. За допомогою усного мовлення педагог впливає на інтелектуально-емоційну сферу свідомості учня. А характер звучання слова або висловлення в цілому залежить від вміння педагога володіти своїм голосом.

За даними психологів, 55 % інформації учні одержують через візуальне сприйняття (виразність поз, міміки, жестів педагога), 38% - забезпечується якістю голосу, його модульованістю, використанням пауз, чіткістю, акцентованістю мови й лише в 7% визначається змістом [5]. Отже, якість сприйняття навчального матеріалу аудиторією залежить від голосових даних педагога. Звучання голосу забезпечує 40% успіху в спілкуванні, що значно перевищує значення словникової аргументації, яке складає близько 10%. Звучання голосу інформаційне значно багатше за словниковий запас [8].

Очевидним є те, що кожний викладач хотів би бути власником благозвучного, невтомлюваного голосу. Але лише деяким вдається цього досягти. Так склалось, що у щоденному житті голосовий апарат легко справляється з навантаженням і не потребує спеціальної підготовки, але як тільки постає необхідність говорити голосніше звичайного, говорити тривалий час і перед аудиторією, то звичайних засобів уже замало. Отже, виникає необхідність у спеціальній підготовці майбутніх вчителів до голосових навантажень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми постановки голосу, розвитку мовного дихання традиційно вирішуються переважно у галузі сценічного мистецтва (підготовка співаків і акторів), де необхідність спеціальної голосової підготовки була і залишається очевидною.

На сьогоднішній день відомі роботи у галузі становлення акторського голосу (І.Козлянникова, М. Кнебель, Н.Петрова, І. Промтова, С. Савкова, Є.Саричева, К.Станиславський та інші), дослідження акустичних особливостей процесу голосоутворення (Л. Дмитрієв, Н. Жинкін, А.Мюзенхольд, С.Ржевкін, А. Рудаков, Р. Юссон), дослідження фізіологічних основ постановки голосу (М.Грачова, К. Злобін, І. Павлов, І. Сеченов, Ю.Фролов, О. Яковлев тощо). Але всі ці напрацювання не використовуються належним чином у процесі підготовки майбутніх вчителів. Лише наукові праці останніх років (А. Капської, А. Князькова, Л.Крамущенко, Т.Ладиженської, А. Ми-

хальської, Н. Тарасевич) торкаються питання постановки мовного голосу і розвитку мовлення як складової частини педагогічної майстерності.

Треба зазначити, що голосом з різних позицій займаються представники різних наук: акустика, психологічна акустика, фізіологічна акустика, фізіологія, фонопедія, фоніатрія, логопедія, гігієна, педагогіка, нейрофізіологія, біофізика, фонетика, психологія, фізіологія, вокальна педагогіка тощо. Але жодна з них не формує цілісного уявлення про голосову функцію організму. Всі науки обмежуються лише певним спектром проблем.

Відсутність єдиної базової науки призводить до значного дефіциту знань у педагогічних кадрів у питаннях анатомії, фізіології, причин виникнення патології голосового апарату, гігієни голосу, збереження професійного довголіття. Відсутність адаптованої літератури та низький рівень усвідомлення необхідності освоєння міждисциплінарних знань привели до критичної ситуації (постійного зростання кількості порушень голосу серед педагогів з 30-40% (у 30-60-і роки XX століття) до 55-60% випадків - в останнє десятиліття (Н. Gundermann, G. Bohme, Т. Лебедев, В. Панкова, R. Satalloff О. Орлова та інші) [1, 2, 8].

Мета статті полягає у визначенні професійних якостей педагогічного голосу, якими повинен оволодіти майбутній педагог під час навчання у педагогічному закладі з метою покращення рівня засвоєння навчального матеріалу учнями і зниженні кількості захворювань голосового апарату серед педагогів.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі поняття «голос» трактується по-різному. У музичній енциклопедії [9] термін «голос» визначається як:

1) мелодійна лінія як частина багатоголосного музичного твору. Сукупність цих ліній становить музичне ціле - фактуру музичного твору;

2) партія окремого інструмента, оркестру або хорової групи написана з партитури твору для його розучування та виконання;

3) мотив, мелодія пісні;

4) різноманітні звуки, що утворюються за допомогою голосового апарату та служать для спілкування між живими істотами. У людини спілкування здійснюється в основному за допомогою мовлення та співу.

Перше, друге та третє визначення поняття «голос» є більш притаманним для музичного мистецтва. Для нас є більш важливим четверте визначення «голосу», під яким розуміється «різноманітні звуки, що утворюються за допомогою голосового апарату та служать для спілкування між живими істотами. У людини спілкування здійснюється в основному за допомогою мовлення та співу» [9].

У словнику «Педагогическое речеведение» голос розглядається як:

1) здатність інтонувати мовлення або співати;

2) сукупність звуків, вироблених шляхом модуляції видихуваного (або вдихуваного) повітря вібруючими голосовими складками;

3) акустичний феномен, суть якого полягає в тому, що звуки, утворені за участю голосових складок, несуть інформацію про індивідуальні особливості мовця: його фізичний та емоційно-психологічний стан, інтелектуальний і соціокультурний рівень, професійну та національну приналежність [10].

Найелементарніші прояви голосу виявляються в таких реакціях людини, як стогін, плач, голосний позіх, сміх, звучний кашель. Найбільший же свій розвиток голос здобуває в мовленні й у співі. Людський голос завдяки своїм різноманітним модуляціям може відбивати різні емоційні переживання, які властиві в той або інший період його власників.

У педагогічній енциклопедії «голос» трактується як сукупність різноманітних за висотою, силою та тембром звуків, що виробляє людина за допомогою голосового апарату. Служить для вираження думок, почуттів, відчуттів (мовлення, спів, плач) або ж є наслідком рефлекторних рухів м'язів гортані (чхання, кашель), що виникають у результаті впливу на них тих або інших подразників [11].

Отже, у науковій літературі поняття «голос» трактується по-різному. Щоб внести термінологічну ясність, вважаємо за доцільне так інтерпретувати поняття: *голос* - це звук, звучання, яке створюється в результаті проходження повітря між вібруючими голосовими складками; або сукупність різноманітних за висотою, силою і тембром звуків, які видає людина за допомогою голосового апарату.

Розрізняють голос *побутовий* («не поставлений») і голос *професійний* («поставлений»), тобто спеціально підготовлений для активного використання у професійній діяльності.

Проте, що голосомовний апарат не витримує значних голосових навантажень можна судити, якщо:

- виникають хворобливі відчуття (лоскотання у горлі, сухість);
- підвищується втомлюваність, що зрештою призводить до «зриву» голосу;
- голос «зникає» у відповідальний момент, глухне або тремтить;
- голос недостатньо гучний, не «пробиває» аудиторію;
- голос недостатньо гучний для того, щоб висловити бажану емоцію, настрій;
- голос «невизначний», недоліки дикції та артикуляції;
- не влаштовує темп мовлення (занадто швидкий або занадто повільний);
- не влаштовує висота мовлення (голос занадто «тонкий» або занадто «грубий»);
- несприйняття звучання власного голосу як такого. Як правило, всі ці складнощі взаємопов'язані та взаємозалежні і проявляються як у педагогів зі стажем, так і у студентів.

Анкетування студентів педагогічних закладів показало, що перші проблеми, пов'язані з голосом, студенти починають відчувати вже під час проходження педагогічної практики: голос виявляється недостатньо гучним, швидко втомлюється. Спостереження за студентами показали, що від 50% до 70% з них не вміють володіти голосом, диханням, їх мова монотонна, виявляються індивідуальні недоліки: нечітка дикція, невміння знайти оптимальний рівень гучності, темпу мовлення. Результати досліджень показують, що 55% педагогів вже на першому році роботи мають різні за ступенем порушення голосу, що підтверджує факт, що випускники педагогічних закладів у більшості своїй є не підготовленими до великих голосових навантажень [8]. Отже, виникає необхідність у спеціальній підготовці голосового апарату до професійної діяльності.

Кожна з голосомовних професій висуває свої вимоги до професійного голосу, розрізняють: педагогічний, вокальний, командний, сценічний (акторський) дикторський голос.

Ближчим від інших до педагогічного голосу є *сценічний голос*. Це обумовлено відносною подібністю комунікативних задач і умов, у яких вони вирішуються. У той же час акторському голосу не завжди потрібна, наприклад, благозвучність, тому що внаслідок певного амплуа актор часом повинен культивувати у себе звучання, що асоціюється у глядачів (і слухачів) з чимось неприємним, потворним тощо. Не обов'язковою для акторського голосу є перешкодостійкість, адже у порівнянні з роботою вчителя, де звукові перешкоди можуть виникати спонтанно, а їхній рівень коливається у найширших межах, у сценічній діяльності актора всі можливі шуми та інші звуки, як правило, регламентовані або сценарієм, або загальноприйнятими нормами поведінки. Разом з тим, акторський голос у більшому ступені має бути готовим до корекції своїх темброво-динамічних характеристик стосовно до акустики глядацького залу та сценічних майданчиків, тобто володіти більшою адаптивністю, адже актору доводиться грати у оточенні різних декорацій, озвучувати своїм голосом найрізноманітніші за акустикою глядацькі зали, тоді як «мізансцени» вчителя варіюються у набагато меншому ступені.

Співоочий голос (академічного, оперного стилю) відрізняється і від акторського, і від педагогічного голосу більш високим абсолютним рівнем гучності, великим висотним діапазоном: якщо для мовленнєвого професійного голосу вважається нормальним діапазон у 1-1,5 октави, то для оперного голосу обов'язковим є 2-октавний діапазон. Сильніше виражені польотність і перешкодостійкість, що продиктовано необхідністю співати у великих залах у супроводі оркестру, хору або у ансамблях. Більш яскраво проявляється і така важлива властивість професійного голосу, як стійкість. Це пов'язано з більшою протяжністю слогів вокальної мови, з фіксованістю їхньої висоти та інших акустичних параметрів. До благозвучності співоочого голосу, причому на всьому його діапазоні, висуваються більш високі вимоги у порівнянні з іншими професійними голосами, які можуть бути порівняні з вимогами до голосу диктора.

Дикторський голос вирізняється, передусім, саме благозвучністю. Що стосується гучності, діапазону голосу, його польотності, перешкодостійкості й адаптованості, недолік цих якостей легко компенсувати за допомогою електронної апаратури й акустичних умов студій, де звичайно доводиться працювати диктору. Різноманітність тембрів також може бути відсутня без помітної шкоди для професійної діяльності. [3].

А. Князьков порівнює вираженість голосових властивостей і оцінює по відношенню до педагогічного голосу, який прийнятий за «точку відліку» (таб.1).

№	Професійні властивості голосу	Педагог	Диктор	Театральний актор	Екскурсовод	Оперний співак	Командир	Психотерапевт
1.	Високий рівень гучності	3	1	3	4	4	4	1
2.	Великий динамічний діапазон	3	1	3	2	1	3	2
3.	Широкий висотний діапазон	3	1	3	2	1	4	2
4.	Різноманітність тембрів	3	1	3	1	1	2	2
5.	Благозвучність	3	4	2	2	1	4	3
6.	Польотність	3	1	3	3	3	4	1
7.	Перешкодостійкість	3	1	2	4	4	4	1
8.	Адаптивність	3	1	4	2	2	3	2
9.	Сугестивність	3	2	3	2	4	2	4
10.	Гнучкість, рухливість	3	3	3	2	1	3	3
11.	Стійкість	3	3	3	3	3	4	3
12.	Витривалість	3	2	3	4	3	3	2

1 - дана властивість може бути відсутньою без помітної шкоди для професійної діяльності;

2 – дана властивість бажана, адже без неї складно здійснити повноцінну професійну діяльність;

3 – дана властивість цілком необхідна;

4 – дана властивість має бути виражена у вищому ступені.

Примітка. Вираженість голосових властивостей оцінюється по відношенню до педагогічного голосу, що прийнятий за «точку відліку».

Набір необхідних якостей для кожної професії є досить специфічним. В залежності від ступеня голосового навантаження розрізняють:

А. Професії з надзвичайно високими вимогами до якості голосу: співаки-солісти співаки-хористи, актори, диктори радіо і телебачення.

Б. Професії з високими вимогами до якості голосу: викладачі, професійні оратори, перекладачі, політичні діячі, телефоністи, вихователі і вчителі в дитячих закладах.

В. Професії з підвищеними вимогами до якості голосу або пов'язані з роботою в шумному середовищі: юристи, лікарі, військові командири.

За класифікацією союзу європейських фоніатрів (УЕР) [8] викладачі, вихователі та вчителі дитячих закладів відносяться до професій з високими вимогами до якості голосу. Розглянемо детально якими параметрами повинен володіти професійний голос педагога.

БЛАГОЗВУЧНІСТЬ ГОЛОСУ – чистота його звучання, відсутність неприємних призвуків (хрипоти, сипіння, гугнявості тощо). Вміння надати голосу

благозвучність сприймається слухачами (на підсвідомому рівні) як ознака вихованості, інтелігентності, вимогливості до себе. Благозвучність голосу звичайно пов'язана з гарною дикцією, з вимовою «повного стилю».

СТІЙКІСТЬ ГОЛОСУ – потенційна стабільність його висоти, гучності та тембру, незалежно від тривалості звуків, що вимовляються (співаються). У цьому випадку виключаються такі голосові дефекти, як тремтіння: «баранчик» у голосі, раптове зникнення звучання, некеровані переходи від грудного до головного регістру (те, що називають ще «дати півня»).

На слух стійкість голосу сприймається як впевненість, спокійна наполегливість мовця асоціюється з його гарним фізичним станом.

Стійкість голосу є наслідком загальної врівноваженості напруження та розслаблення у м'язах голосового апарату, їхньої вірної координації.

Наявність стійкості (у сукупності з витривалістю) дає підставу вважати даний голос поставленим.

ПОЛЬОТНІСТЬ – здатність голосу бути чутним на далекій відстані при мінімальних витратах сил того, хто говорить або співає. При цьому і у того, хто говорить (або співає), і у того, хто слухає, виникає почуття полегшеного звуковидобування – голос немовби «летить». Незалежно від типу голосу (чи то бас, тенор або сопрано), висоти і теситури, а також гучності звучання, у польотному голосі завжди присутня деяка металічність, чується своєрідний приємний на слух «дзвіночок» або «переривчастий свисточок» - призвук у області четвертої октави, якщо скористуватися нотним позначенням. Високочастотні обертони у цій області (2000-4000 Гц), що мають назву високої форманти, з найбільшою легкістю сприймаються нашим вухом, тому звук, у спектрі якого є такі обертони, відрізняється гарною чутністю. Наявність високої форманти викликає також ефект уявного «наближення» джерела звука, у звукорежисурі відомого як «ефект присутності», тобто виокремлення на тлі багатьох інших звуків. Польотний голос, який зазнає впливу всіляких шумів (у числі яких можуть бути і сторонні голоси), рельєфно виокремлюється, немов «прорізує» шумову перешкоду і тим самим проявляє перешкодостійкість.

Польотність – одна з найважливіших характеристик тембру професійного, зокрема педагогічного, голосу. Якщо у голосі немає польотності, то це не лише збіднює виразні та взагалі комунікативні можливості мовця, але і вказує на нерациональну організацію фонації, недостатнє володіння голосом. Справа у тому, що поява високої форманти як акустичної ознаки польотного голосу обумовлена певною конфігурацією резонаторів мовного тракту, а також специфічною взаємодією м'язів дихальної системи і гортані. Правильна постановка голосу дозволяє надати йому, окрім інших якостей, і польотність.

ПЕРЕШКОДОСТІЙКІСТЬ – його здатність протистояти зовнішнім звуковим перешкодам, до числа яких відносяться, наприклад, шум дитячих голосів, звуки з вулиці або з коридору, звуковий супровід кінофільму чи телепередачі, при необхідності ввести свій коментар або зробити розпорядження тощо. Перешкодостійким голос стає внаслідок тембродинамічної корекції, коли гучність голосу трохи перевищує гучність перешкоди, а його тембр контрастує з окраскою оточуючих звуків. У багатьох випадках перешкодостійкість виникає завдяки польотності голосу.

АДАПТИВНІСТЬ (від лат. *adaptare* – пристосовувати) – здатність голосу точно підлаштуватися до даних акустичних умов: у залежності від величини і форми приміщення, де доводиться говорити, його гулкості (великої реверберації) або заглушеності (малої або нульової реверберації); кількісного складу та просторового розташування слухачів – за допомогою відповідних варіацій тембру, висоти, гучності й інших параметрів забезпечувати гарну чутність, фонетичну розбірливість і комфортне сприйняття мови.

Адаптивність можлива лише у тому випадку, якщо голосу доступні різні градації гучності, велика різноманітність тембрів, широкий висотний (мелодійний) діапазон. Разом з тим феномен адаптивності виникає лише при цілеспрямованому слуховому контролі мовця, коли сприйняття власного голосу в даних акустичних умовах аналізується з позиції комунікативної доцільності.

ГНУЧКІСТЬ, РУХЛИВІСТЬ (МАНЕВРЕНІСТЬ) ГОЛОСУ – здатність голосу за волею мовця швидко та невимушено переходити з однієї висоти на іншу, з гучного звучання на тихе, з одного тембру на інший; від м'якої атаки до твердої або придихової; переключати і змішувати регістри.

Гнучкість голосу необхідна вчителю, щоб він міг висловити усе різноманіття емоційних нюансів, що виникають у постійно мінливих ситуаціях мовного спілкування.

СУГЕСТИВНІСТЬ ГОЛОСУ (від лат. *suggestio* - навіяння) – здатність голосу діяти на емоції та поведінку слухачів незалежно від змісту вимовлених слів.

Стосовно до педагогічної діяльності сутність сугестивності голосу полягає у тому, що вчитель за допомогою деяких нюансів тембру апелює до учнів, заволодіває їхньою увагою, викликає в них співчуття та стимулює поведінкові реакції, оминаючи аналітичну сферу усвідомлення, послаблюючи критичне відношення до змісту мови.

ВИТРИВАЛІСТЬ (не втомлюваність) – якість професійного (педагогічного) голосу, яка характеризує його з точки зору високої працездатності голосового апарату та дозволяє витримувати тривале мовне навантаження без шкідливих фізіологічних наслідків зі збереженням тембральних, динамічних і висотних параметрів.

Отже, усі перераховані параметри в сукупності становлять специфічну характеристику професійного голосу педагога. *Педагогічний голос* – це професійно сформований голос, який повною мірою забезпечує звукову сторону педагогічного спілкування. Практика показує, що хоча існують гарні від природи голоси, але без спеціального тренування навіть вони зношуються, псується, деградує. Є. Саричева стверджує, що «... важливо не тільки цей природний дар мати, але і зуміти зберегти. А найголовніше – вміти ним користуватися, володіти ним» [4, с. 23].

Отже, будь-який голос, незалежно від його природних якостей, повинен мати професійну підготовку. К. Станіславський наголошував на тому, що навіть гарний від природи голос варто розвивати не тільки для співу, але і для мовлення [4 с. 127].

Формування педагогічного голосу (постановка) – це правильна координація найбільш раціональної взаємодії органів і систем мовленнєвого апарату

для професійного використання. Завдяки цьому голосомовний апарат набуває здатність витримувати значне голосове навантаження і віддавати максимум голосової енергії при мінімальній витраті сил [7].

Висновки. Отже, розглядаючи проблему якісної підготовки майбутнього педагога, не можна обійти важливого аспекту його професійної діяльності – формування педагогічного голосу, тоді як повноцінна діяльність педагога багато в чому залежить від працездатності їхнього голосомовного апарату.

Перспективним напрямом подальшої роботи в даному напрямі є виявлення потенціалу фахових дисциплін з метою практичного застосування ефективних методик з розвитку мовного дихання та голосу у процес підготовки майбутніх вчителів.

Література:

1. Большакова С.Е. Речевые нарушения у взрослых и способы их преодоления. Сборник упражнений /С.Е.Большакова. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 160 с.
2. Василенко Ю. С., Профессиональные нарушения голоса у лиц речевых профессий, их лечение, профилактика. Дис. д-ра мед. наук. – 1974. – 325с.
3. Князьков А. А. Техника речи и постановка голоса : Метод. разраб. / А. А. Князьков; Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. Вып. 2. - М. : Прометей, 1990. – 68 с.
4. Козлянинова И. П. Речевой голос и его воспитание : Учеб. пособие по курсу «Сцен. речь» для театр. вузов / И. П. Козлянинова, Э. М. Чарели; Гос. ин-т театр. искусства им. А. В. Луначарского М. : ГИТИС, 1985. – 100 с.
5. Педагогічна майстерність: хрестоматія: навчальний посібник /за ред.: І.А.Зазюна. – К.: Вища школа, 2006. – 606 с.
6. Сценическая речь : Учеб. для студентов театр. учеб. заведений / [С.А. Аристархова, И.П. Козлянинова, А.М. Кузнецова и др.]; [Предисл. и науч. ред. И.П. Козлянинова, И.Ю. Промптова]. - М. : ГИТИС, 2002. – 511 с.
7. Савостьянов А.И. 300 упражнений учителю для работы над дыханием, голосом, дикцией и орфоэпией /А.И. Савостьянов. – М.: Педагогическое общество России, 2005. – 160 с.
8. Шидловська Т.А. Функціональні порушення голосу /Т.А.Шидловська – К.: Логос 2011. – 523 с.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belcanto .ru/golos.html>
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ritorika.info/didakticheskie-materialy>.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/russpenc/04.php].
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vocalvoice.narod.ru /HTML/inpg.htm>